

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г.С. КОСТЮКА

Каплуненко Ярина Юріївна

УДК 159.9.072

**ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ
У ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
лабораторія психології навчання імені І.О. Синиці

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор **Кокун Олег Матвійович**, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, заступник директора з науково-інноваційної роботи

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Данилюк Іван Васильович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет психології, декан (м. Київ);

кандидат психологічних наук, доцент **Хміляр Олег Федорович**, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, кафедра суспільних наук гуманітарного інституту, начальник (м. Київ)

Захист відбудеться 1 грудня 2016 р. об 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ – 33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий 1 листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.М.Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розвиток соціального інтелекту особистості на сучасному етапі суспільного розвитку безпосередньо пов'язаний зі змінами в самому суспільстві. Необхідність врахування цих перетворень і адекватної реакції на них становить особливі вимоги до соціально-інтелектуального потенціалу особистості, який забезпечує розуміння соціальної поведінки та успішну соціальну адаптацію. Як перспективний та актуальний напрямок досліджень, активізація інтересу до соціального інтелекту закономірним чином пов'язана з розвитком суспільства, розширенням сфери міжнародного співробітництва, появою новітніх технологій зв'язку та обміну інформацією, зростанням кількості особистих та професійних контактів поміж фахівцями різних країн. Необхідність швидкого налагоджування стосунків із партнерами та колегами, з урахуванням культурних, національних, релігійних та комунікативних особливостей співрозмовника, ефективної побудови діалогічного спілкування, усвідомлення власних комунікативних стратегій та їх вплив на оточуючих, необхідність змінювати та адаптувати свій комунікативний стиль до потреб співрозмовника – це далеко не повний перелік завдань, що постають нині перед фахівцями всіх професійних груп.

Поняття соціального інтелекту (СІ) у психологічній науці є порівняно не новим. Дослідження цього феномену тривають вже близько сторіччя, з моменту введення цього поняття до наукового обігу Е. Торндайком у 1920 р., який пов'язував його зі здатністю людини розуміти й управляти іншими людьми та залучатися до адаптивної соціальної поведінки. Різні аспекти СІ, підходи до його вивчення та погляди на його структурні компоненти розглядаються у працях багатьох зарубіжних дослідників: Г. Айзенка, К. Альбрехта, Ф. Вернона, Г. Гарднера, Дж. Гілфорда, Д. Големана, Н. Кантор, Дж. Кіглстрома, Д. Кітінга, Р. Стернберга, М. О'Саллівана, Р. Торндайка (сина Е. Торндайка) та інших. Ця проблема також вивчалася К.О. Абульхановою-Славською, І.Ф. Башировим, М.І. Бобнєвою, Ю.М. Ємельяновим, Є.І. Ішутіною, Н.А. Кудрявцевою, В.М. Куніциною, О.В. Луньовою, О.С. Михайловою (Альшиною), О.І. Савенковим, Н.О. Сетковою, Д.В. Ушаковим, А.Л. Южаніною, та іншими дослідниками. Серед українських наукових доробок, досліджень СІ порівняно небагато. Цим питанням займалися Л.О. Ляховець, Г.В. Ожубко, С.І. Редько, Н.Л. Руда, С.В. Руденко, Ю.С. Федорі, та деякі інші. Окремі аспекти цієї проблеми розкривають у своїх роботах О.І. Власова, О.М. Кокун, О.М. Корніяка, М.Л. Смульсон, Н.І. Пов'якель, Н.С. Чепелєва, тощо.

Структурні компоненти соціального інтелекту зазвичай поділяють на три групи: когнітивні, емоційні та поведінкові. Засадничими для розвитку СІ більшість дослідників вважають такі когнітивні здібності: здатність до рефлексії, пам'ять, соціальну сенситивність, креативність (гнучкість мислення), соціальні знання. До групи емоційних компонентів відносять сприйняття й розуміння емоцій та почуттів інших людей, емпатійність та уважність, соціальну експресію, здатність до емоційної саморегуляції та вміння впливати на інших. До поведінкових або комунікативно-поведінкових характеристик СІ відносять: практичні соціальні

вміння та навички, легкість та відкритість у спілкуванні, контактність, розуміння інших людей, вміння донести свою думку до оточуючих, переконливість, здатність до ефективної взаємодії та кооперації, комунікативні та мовленнєві здібності; вміння застосовувати свої соціальні знання; розрізнення невербальних проявів та міміки; усвідомлення свого впливу на оточуючих та вміння свідомо його використовувати, вирішення проблем у ситуаціях спілкування, здатність уникати конфліктів та легко знаходити спільну мову з різними людьми.

Серед чинників, які детермінують розвиток СІ, розрізняють внутрішні та зовнішні. До внутрішніх чинників відносять такі характеристики – вік, стать, нейродинамічні властивості нервової системи, темперамент, а також, особливості емоційно-вольової сфери, здібності та задатки. Також, до внутрішніх чинників слід віднести особистісні характеристики: характер, самооцінку, мотивацію, спрямованість, досвід та світогляд. До зовнішніх чинників відносять соціоекономічний статус, культурне середовище, виховання та освіту, батьківське ставлення (прийняття чи зневага), дію стресових факторів, наявність порушень розвитку чи психотравматичного досвіду.

Провідного значення СІ набуває у представників соціономічних професій, діяльність яких здійснюється у безперервній взаємодії з іншими людьми. Вміння правильно сприймати та інтерпретувати поведінку людей, їх прагнення, мотиви та цілі, прогнозувати та скеровувати їх дії; усвідомлення власних емоційних реакцій та здатність до саморегуляції обумовлюють професійну ефективність, розвиток і самореалізацію управлінців, вчителів, психологів та інших фахівців, які працюють з людьми. Тому соціальний інтелект можна також визначити як професійно значиму, системну характеристику фахівців, діяльність яких відбувається у професійному середовищі “людина-людина”.

Науково-теоретичний аналіз стану досліджуваної проблеми засвідчив, що дослідники головним чином зосередились на вивченні провідних характеристик СІ (структурних компонентах, функціях), передумовах його розвитку. При цьому значно менше уваги приділялось вивченню питання співвідношення взаємозв'язків структурних компонентів соціального інтелекту та різних груп особистісних чинників, що зумовлюють його розвиток. Виходячи з актуальності зазначеної проблеми, необхідності виділення цілісної структури таких взаємозв'язків у фахівців соціономічних професій з метою розробки відповідних розвивальних програм для підготовки молодих фахівців даних професійних груп, недостатнього опрацювання даної проблеми у сучасній психології, а також її вагомості, наукової та практичної значущості для практичних завдань сьогодення, було визначено тему нашого дослідження “Особистісні чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України: “Психофізіологічне забезпечення становлення фахівця у професіях типу “людина-людина” (номер держреєстрації – 0107U012420); “Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості” (номер держреєстрації –

0113U001126), а також науково-дослідної роботи лабораторії психології навчання імені Івана Синиці Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України “Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі” (номер держреєстрації – 0114U000602).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол №5 від 27.05. 2010 року) й узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень із педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол №5 від 15.06.2010 року).

Об’єкт дослідження – соціальний інтелект як психологічна властивість особистості фахівців соціономічних професій.

Предмет дослідження – особистісні чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій.

Мета дослідження: з’ясувати особливості зумовлення особистісними чинниками розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати основні теоретико-експериментальні підходи до дослідження соціального інтелекту та його особливостей в цілому, з’ясувати його вплив і значення для професійної самореалізації фахівців професійного середовища “людина-людина”.

2. Обґрунтувати комплекс діагностичних засобів емпіричного дослідження особистісних чинників соціального інтелекту у фахівців професійного середовища “людина-людина”.

3. Шляхом емпіричного дослідження встановити особливості співвідношення між структурними компонентами та особистісними чинниками соціального інтелекту у фахівців-соціономістів.

4. Розробити практичні рекомендації щодо розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічного профілю.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали базові принципи психологічної науки, концептуальні теоретичні положення та найбільш суттєві дослідження з цієї проблематики, зокрема:

- принцип єдності психіки та діяльності (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн); принцип системності (П.К. Анохін, Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов); принцип розвитку (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко);

- системно-діяльнісна парадигма в дослідженнях психічного (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн), системний підхід до дослідження особистості (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, та інші), принцип детермінації та суб’єктивної активності у їх взаємозв’язку (П.К. Анохін, С.Л. Рубінштейн, К.К. Платонов);

- методологічні принципи організації психологічного дослідження (Л.Ф. Бурлачук, С.Д. Максименко та інші);

- сучасні підходи до вивчення соціального інтелекту (Г. Айзенк, К. Альбретт, І.Ф. Баширов, Г. Гарднер, Дж. Гілфорд, Д. Големан, Н.Кантор та Дж. Кіглстром,

О.В. Луньова, Дж. Мейер, О.І. Савенков, П. Селовей, Д.В. Ушаков та інші);

- застосовані підходи до типологізації властивостей нервової системи (П.К. Анохін, В.М. Небиліцин, В.М. Русалов, Б.М. Теплов);

- сучасні уявлення про мотивацію професійної діяльності К. Замфір;

- уявлення про “волю до смислу” (А. Ленгле, Д.О. Леонтєв, В. Франкл).

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених завдань у роботі були застосовані методи теоретичного (зіставлення, систематизація, класифікація, узагальнення) та емпіричного дослідження. На різних етапах емпіричного дослідження добирався та використовувався комплекс методів та прийомів, що включав спостереження та тестування, спрямованих на з’ясування взаємозв’язку структурних компонентів СІ й індивідуально-психологічних особливостей та характеристик.

Отримані дані піддавалися опрацюванню та кількісному аналізу за допомогою прикладних пакетів Excel, SPSS для Windows з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Для аналізу та інтерпретації отриманих результатів було застосовано методи математичної статистики (кореляційний, факторний та множинний регресійний аналізи).

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідження було проведено у чотири етапи впродовж 2009–2015 рр.

На першому етапі (2009–2010 рр.) проаналізовано стан розробки проблеми соціального інтелекту та особистісних чинників його розвитку у зарубіжній та вітчизняній психології, уточнено предмет, мету, завдання та гіпотезу дослідження.

На другому етапі (2010–2011 рр.) були виділені чотири групи особистісних чинників соціального інтелекту, які зумовлюють розвиток його структурних компонентів; визначена вибірка досліджуваних; підбір та пілотажна апробація діагностичного інструментарію.

На третьому етапі (2012–2014 рр.) здійснювалося експериментальне вивчення особистісних чинників розвитку соціального інтелекту у представників трьох соціономічних професійних груп: менеджери, психологи, викладачі.

На четвертому етапі (2014–2015 рр.) здійснювалося опрацювання, аналіз та узагальнення отриманих результатів; розробка практичних рекомендацій щодо розвитку соціального інтелекту у фахівців професійного середовища “людина-людина”.

Дослідження проводилося серед працюючих фахівців трьох соціономічних професійних груп – менеджерів, психологів, викладачів, які проживають у місті Києві та здійснюють практичну діяльність за вказаним фахом. Всього було обстежено 153 особи, з них: 93 жінки, 60 чоловіків.

Наукова новизна результатів дослідження:

- Вперше запропоновано комплексний підхід до емпіричного вивчення структурних компонентів соціального інтелекту, а саме когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів у фахівців соціономічних професій.

- Вивчалися особливості взаємодії різних показників когнітивного, емоційного та поведінкового компоненту соціального інтелекту.

- Вперше зроблено комплексний аналіз взаємозв’язків різних груп

особистісних чинників зі структурними компонентами соціального інтелекту та якісний аналіз цих взаємозв'язків у фахівців різних професійних груп.

- На основі кількісного та якісного аналізу взаємодії особистісних характеристик з рівнем розвитку структурних компонентів соціального інтелекту розроблено обґрунтовані рекомендації щодо оптимізації професійної підготовки майбутніх фахівців професійного середовища “людина-людина”.

- Теоретична значущість результатів дисертаційного дослідження полягає в поглибленні знань про структуру соціального інтелекту, особливості його прояву у фахівців соціономічних професій, вивченні впливу різних груп особистісних чинників на показники складових компонентів СІ, виділені характерні особливості розвитку СІ у фахівців різних соціономічних груп, виділені найбільш важливі чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців професійного середовища “людина-людина”.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх застосування у декількох галузях практичної психології та професійного навчання, а саме:

- результати дослідження створюють основу для поглиблення розуміння структури соціального інтелекту та особливостей його зв'язку з особистісними чинниками, що може бути використано для розробки навчально-розвивальних програм із підготовки фахівців соціономічного профілю;

- результати дослідження слугують передумовою для підвищення ефективності навчання фахівців різних соціономічних груп;

- дані дисертаційного дослідження можуть бути застосовані у дослідницьких цілях, для подальшого вивчення соціального інтелекту, його складових компонентів та особливостей його прояву.

Результати дисертації **впроваджені** до навчально-розвиваючого процесу підвищення кваліфікації викладачів і психологів у Київському центрі тестування й розвитку “Гуманітарні технології” (Акт про впровадження № 2 від 12.03.2016 р.) та в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Акт про впровадження № 309-01-18 від 25.04.2015 р.).

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечується: методологічним обґрунтуванням його вихідних позицій; використанням сукупності надійних діагностичних методик, відповідним до мети та завдання дослідження; детальним кількісним та якісним аналізом емпіричних даних; застосуванням методів математичної обробки даних із залученням сучасних комп'ютерних програм; репрезентативністю вибірки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження доповідались на II Всеукраїнському психологічному конгресі, присвяченому 110-ї річниці від дня народження Г.С. Костюка (м. Київ, 19–20 квітня 2010 року); на VII міжнародній науково-практичній конференції “Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми” (м. Київ, 16 березня 2012 року); на VIII Міжнародній науково-практичній конференції “Психолінгвістика у сучасному світі” (Переяслав-Хмельницький, 16–19 жовтня 2013 року); на науково-практичному

семінарі “Сучасні дослідження соціального інтелекту” на базі кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Б. Грінченка (м. Київ, 15 травня 2014); на круглому столі “Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології” (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.); на III-му Всеукраїнському психологічному конгресі з міжнародною участю “Особистість у сучасному світі” (м. Київ, 20–22 листопада 2014 року); в інформаційному повідомленні “Сучасний науковий погляд на емоційний інтелект” на Українському радіо “Культура” (м. Київ, 12 лютого 2016 року); у підготовці та проведенні майстерні “Сучасні підходи до оптимізації соціального інтелекту” в межах проведення “Тижня психології” з нагоди 70-ї річниці Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, 19 квітня 2016 року).

Публікації: Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображено у 9 одноосібних публікаціях, із них: 3 статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України; 2 статті – у зарубіжних періодичних наукових виданнях; 4 публікації – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Робота викладена на 262 сторінках друкованого тексту (загальний обсяг дисертації) та ілюстрована 4 рисунками, 30 таблицями та 15 додатками. Основний обсяг дисертації – 159 сторінок. Список використаної літератури містить 186 найменувань, із яких 50 – англійською мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено об’єкт, предмет, мету та завдання дисертаційного дослідження, методологічну основу та методи, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення, наводяться дані про апробацію результатів, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – “**Проблема досліджень соціального інтелекту у сучасній науці**” – висвітлено сутність феномену “соціальний інтелект”, становлення уявлень про нього та основні підходи до вивчення цього явища у зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі. Здійснено теоретичний аналіз основних поглядів щодо структури соціального інтелекту, його складових елементів та функцій. Сформульовано узагальнене визначення соціального інтелекту. Узагальнено дослідження взаємозв’язку соціального інтелекту з індивідуально-психологічними характеристиками особистості, виділено основні особистісні чинники його розвитку.

На основі теоретичного аналізу наукових досліджень, попри майже сторічну історію вивчення соціального інтелекту, було встановлено що у психологічній науці це поняття не знайшло однозначного трактування. Це свідчить про складність його природи та структури, а також, відносну автономність та неоднозначність цього феномену, котрий обумовлює успішність соціального пізнання та соціальної взаємодії. Соціальний інтелект поєднує в собі пізнавальні процеси, пов’язані з

відображенням соціальних об'єктів – людини як партнера по спілкуванню і діяльності, а також групи людей; здатність розпізнавати й управляти власними емоційними реакціями та емоціями інших; здатність здійснювати безпосередній вплив на соціальне оточення.

Проаналізувавши історію розвитку уявлень про соціальний інтелект, у розділі зазначено парадигмальне зміщення щодо поглядів на цей феномен від суто когнітивної здібності (Г. Айзенк, Д. Векслер, Дж. Гілфорд, Д.Р. Кітінг, Е.Л. Торндайк та інші) до соціально-пізнавальної особистісної характеристики (К. Альбретт, Г. Гартнер, Д. Големан, М. Гендрікс, О. Джон, Н. Кантор, Д. Кіглстром, С. Космітські, В.М. Куніцина, О.В. Луньова, Г. Марлоу, Дж. Мейерс, В. Мішел, Г. Олпорт, О.І. Савенков, П. Селовей, М. О'Салліван, Р. Стернберг, М. Тісак, Д.В. Ушаков, М. Форд, тощо).

Як висвітлено в розділі, розвиток досліджень соціального інтелекту налічує більш ніж 90-літню історію, проходив в декілька етапів, та активно продовжується й зараз у багатьох країнах світу. Введення цього поняття до наукового обігу відбулося у 1920 р. завдяки Е.Л. Торндайку, який визначав його як здібність людини розуміти та управляти іншими, залучатися до адаптивної соціальної взаємодії. Ґрунтовний аналіз історії досліджень СІ зробила О.В. Луньова, виділивши у розвитку уявлень про нього п'ять основних етапів: *1 етап* (1920–1924) – поява поняття “соціальний інтелект” (Е.Л. Торндайк); *2 етап* (1925–1938) – психометричний, характеризувався спробами знайти адекватні методи його виміру (Ф. Вернон, Р. Торндайк, Т. Ґант та інші); *3 етап* (1939–1965) – зникнення соціального інтелекту з предметного поля психології, у моделях інтелекту, запропонованих у цей період (А. Анастасі, Д. Векслер) СІ як самостійний вид інтелекту був відсутній; *4 етап* (1965–1969) – розроблено тест дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. О'Салліван; спроби виміру поведінкового компоненту СІ (М. Гендрікс, М. О'Салліван); *5 етап* (1970 – по теперішній час) – поєднує сучасні дослідження соціального інтелекту та включає – перевірку валідності феномену соціального інтелекту та виділення його аспектів (Д. Кітінг, М. Тісак, М. Форд та інші), появу теорії множини інтелектів (Г. Гартнер), дослідження імпліцитних уявлень стосовно соціального інтелекту (Н. Кантор, Д. Космітські, В. Мішел, Р. Стернберг та інші), соціально-інтелектуальний підхід до особистості (Н. Кантор, Дж. Кіглстром, В. Мішел), появу поняття “емоційний інтелект” (Р. Бар-Он, Р. Боятзіс, Д. Големан, Д. Майер, П. Селовей та інші), прикладні моделі соціального інтелекту (К. Альбретт, Р. Стернберг та інші).

Якщо розглядати інтелект як здатність до пізнання та вирішення проблем, адаптації до навколишнього середовища, то соціальний інтелект, за аналогією, це здатність до соціального пізнання, до розв'язання соціальних завдань та інструмент адаптації до суто людського існування. На основі аналізу історії вивчення цього феномену у зарубіжній та вітчизняній психології, щодо розгляду поняття “соціальний інтелект” виділено декілька підходів:

1. Соціальний інтелект розуміється як *різновид загального інтелекту*, спрямованого на вирішення соціальних завдань (Г. Айзенк, А. Анастасі, Д. Векслер, Д.Р. Кітінг, Р. Ріггіо, Е. Торндайк та інші).

2. Соціальний інтелект розуміється як *самостійний вид інтелекту* – Л. Браун, Дж. Гілфорд, О. Джон, Р. Ентоні, С. Космітські, Н.А. Кудрявцева, М. О'Салліван, Р. Селман, Р. Стернберг, М. Тісак, М. Форд, Д.В. Ушаков, О.Л. Южанінова, та інші.

3. Соціальний інтелект розглядається як інтегральна здатність до спілкування з іншими людьми, яка включає пізнавальні здібності, особистісні якості, характеристики емоційно-вольового самоконтролю та рівень розвитку самосвідомості. В цьому підході працювали К. Альбретт, Р. Боятзіс, Г.П. Геранюшкіна, Д. Големан, С. Грінспен, Дж. Дріскол, Н. Кантор та Д. Кіглстром, В.М. Куніцина, О.В. Луньова, Дж. Мейер, О.І. Савенков, П. Селовей, та інші.

Таким чином, у розділі зазначено, що науково-теоретичний аналіз сучасних досліджень СІ показує відхід від розуміння цього феномену як групи суто когнітивних здібностей, відносно незалежних від показників загального інтелекту. Більшість сучасних дослідників розглядають це явище швидше як *соціально-особистісну пізнавальну характеристику*, яка включає когнітивні здібності до пізнання поведінки та ситуацій спілкування; здібності до розуміння й управління власними емоціями та емоціями інших; здатність до рефлексії та ефективної міжособистісної комунікації, та забезпечує успішну соціальну адаптацію людини. На основі зазначеного сформульовано узагальнене визначення соціального інтелекту: *соціальний інтелект – це інтегральна соціально-особистісна пізнавальна здібність людини, яка забезпечує успішність соціальної адаптації та ефективність міжособистісної взаємодії та включає здатність до пізнання поведінки і комплексного аналізу ситуацій спілкування; здатність до розуміння й управління власними емоціями та емоціями інших; здатність до здійснення організаційно-комунікативної діяльності.*

Структура СІ нестала, розвивається протягом всього життя, являє собою складну цілісну систему здібностей, яка складається з декількох компонентів: когнітивного, емоційного, та поведінкового або комунікативно-організаційного. Предметом діяльності СІ є адаптація людини до оточуючого середовища, встановлення стосунків людини з її соціальним оточенням. До функцій соціального інтелекту більшість дослідників відносять пізнавально-оцінну, комунікативно-ціннісну та рефлексивно-корекційну.

З огляду на сучасні підходи до вивчення соціального інтелекту, у розділі відзначено актуальність та значущість виділення особистісних чинників його розвитку та вивчення їх впливу на різні складові соціальної ефективності, які СІ у собі поєднує. Детермінанти розвитку соціального інтелекту розділяють на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх чинників відносять культурне середовище, виховання, соціоекономічний статус сім'ї, стилі батьківського виховання, освіти. До внутрішніх – індивідуально-типологічні особливості (вік, стать, задатки), нейродинамічні властивості темпераменту (сенситивність, пластичність нервових процесів, екстраверсія); особистісні характеристики (характер, особливості емоційно-вольової сфери, досвід, самооцінку, емпатію, мотивацію, спрямованість, когнітивні здібності). У розділі зазначено недостатню кількість досліджень, присвячених впливу особистісних чинників на розвиток різних компонентів соціального інтелекту, зокрема, серед фахівців соціономічного профілю.

У другому розділі – “Обґрунтування вибору методичного забезпечення емпіричного дослідження особистісних чинників соціального інтелекту” проаналізовано соціальний інтелект як чинник успішної діяльності фахівців соціономічних професій, обґрунтовано вибір методичного забезпечення дослідження основних компонентів соціального інтелекту та особистісних чинників його розвитку.

Соціальний інтелект (СІ) визначають як групу соціально-когнітивних здібностей, які забезпечують розуміння інших людей, успішну взаємодію з оточуючими, вміння прогнозувати їх поведінку та впливати на неї. З іншого боку, соціальний інтелект можна охарактеризувати як особистісне структурне утворення, що розвивається протягом всього життя людини та обумовлює: успішність особистісної та професійної комунікації; здатність до побудови плідних партнерських стосунків; гнучкість, відкритість та впевненість у спілкуванні; вміння знаходити спільну мову та узгоджувати свої дії з оточуючими; здатність уникати конфліктів та творчо вирішувати комунікативні протиріччя. Забезпечуючи соціальну ефективність людини в широкому розумінні, засадничою у професійному плані ця здібність є для фахівців професійного середовища “людина-людина”, діяльність яких зосереджена здебільшого на безпосередній взаємодії з іншими людьми.

У другому розділі зроблено огляд сучасних досліджень соціального інтелекту серед управлінців, майбутніх психологів та вчителів та відзначено велику роль цієї здібності для здійснення успішної професійної діяльності. Водночас, особливості дослідження СІ в контексті підготовки майбутніх фахівців має цілу низку складностей та проблем, а саме, недостатню кількість робіт, присвячених саме розвитку соціального інтелекту, відсутність загальноприйнятого уявлення про СІ та його місце в системі професійно-важливих якостей фахівців соціономічного профілю, дефіцит усталених та обґрунтованих методів розвитку особистості фахівця, який поєднував би високу академічну підготовку та надбання практичних навичок СІ; недостатньою обґрунтованістю зовнішніх та внутрішніх умов та факторів становлення СІ; недостатньою кількістю досліджень взаємозв'язку індивідуальних характеристик та успішності професійної діяльності фахівця-соціономіста, та майже відсутність комплексних та обґрунтованих досліджень взаємозв'язку соціального інтелекту з особистісними чинниками його розвитку. Робіт, присвячених порівняльному дослідженню соціального інтелекту та якісних відмінностей у його прояві серед представників різних груп соціономічних професій, практично не існує.

Структурні компоненти соціального інтелекту зазвичай поділяють на три групи: когнітивні, емоційні та поведінкові. Засадничими для розвитку СІ більшість дослідників вважають такі *когнітивні* здібності: здатність до рефлексії, соціальну пам'ять та сенситивність, креативність (гнучкість мислення), соціальний досвід та знання. До групи *емоційних* складових відносять сприйняття і розуміння емоцій та почуттів, емпатійність та уважність, соціальну експресію, здатність до емоційної саморегуляції та здійснення емоційного впливу на оточуючих. До *поведінкових* або *комунікативно-поведінкових* характеристик СІ відносять практичні соціальні вміння та навички: легкість та відкритість у спілкуванні; контактність; розуміння інших людей; вміння пояснити свою думку оточуючим; переконливість; здатність до ефективної взаємодії та кооперації; комунікативні та мовленнєві здібності; вміння

застосовувати свої соціальні знання на практиці; використання свого впливу на оточуючих, вирішення проблем у ситуаціях спілкування, здатність уникати конфліктів та легко знаходити спільну мову з різними людьми.

Для підбору та обґрунтування діагностичного інструментарію дослідження різних компонентів соціального інтелекту у розділі зроблено огляд сучасних зарубіжних та вітчизняних методик для дослідження різних його аспектів. Підбір методик для даного дослідження включав аналіз декількох існуючих підходів до виміру соціального інтелекту, пошук спільних рис та відмінностей між ними. Відібрані методики відповідають визначенню соціального інтелекту як специфічної групи соціально-особистісних пізнавальних здібностей, які забезпечують успішність соціального пізнання та соціальної взаємодії, а також виділення багатовимірної структури СІ, яка складається з трьох компонентів – когнітивного, емоційного та поведінкового. Для дослідження *когнітивного компоненту СІ* була використана класична методика діагностики соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. О'Салліван, в адаптації О.С. Михайлової, яка включає діагностику чотирьох когнітивних здібностей СІ (пізнання результатів поведінки, пізнання класів поведінки або невербальних проявів, пізнання перетворень поведінки або вербальних проявів, пізнання систем поведінки) та композитну оцінку когнітивної складової СІ. Для дослідження *емоційного компоненту СІ* було обрано Тест Дж. Мейера, П. Селовея та Д. Карузо “Емоційний інтелект” (MSCEIT v.2.0), адаптований О.О. Сергієнко та І.І. Ветровою, який включає діагностику здібностей до ідентифікації емоцій, до використання емоцій для підвищення ефективності мислення та діяльності, до розуміння та аналізу емоцій, до свідомого управління емоціями та інтегральний показник емоційної компетентності. Для дослідження *поведінкового компоненту СІ* було обрано методику КОЗ-2, яка визначає рівень розвитку організаційних та комунікативних здібностей (В.В. Синявський і Б.О. Федоришин).

З метою вивчення особистісних чинників розвитку соціального інтелекту у розділі було виділено чотири групи показників: *нейродинамічні властивості, характерологічні, мотиваційні та смислові*. Для вивчення нейродинамічних властивостей нервової системи нами була використана методика “Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності” (ОФДВІ), розроблена В.М. Русаловим; для дослідження характерологічних властивостей – методика “Велика п'ятірка” BFQ-2 (Адаптація Л.Ф. Бурлачука, Х.Г. Рахубовської); мотиваційні чинники досліджувались за допомогою методики визначення мотивації професійної діяльності (методика К. Замфір у модифікації А. Реана), смислові – за допомогою методики смисложиттєвих орієнтацій СЖО Д. Леонтьєва.

Для аналізу отриманих результатів були використані методи математико-статистичної обробки емпіричних даних, які забезпечували достовірність опрацювання та інтерпретації отриманих результатів.

У третьому розділі – “Емпіричне дослідження особистісних чинників розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій” – представлено результати дослідження впливу особистісних чинників на показники різних складових соціального інтелекту; охарактеризовано вибірку досліджуваних за віковими, гендерними та професійними ознаками, а також рівнем розвитку

структурних компонентів СІ; вивчено внутрішні взаємозв'язки між різними показниками соціального інтелекту у фахівців професійного середовища “людина-людина”; представлено емпіричний аналіз особистісних чинників розвитку СІ; факторний аналіз структури взаємозв'язків особистісних чинників та показників соціального інтелекту у представників різних соціономічних груп; виділено характерні ознаки менеджерів, психологів та фахівців педагогічного профілю.

У дослідженні взяли участь 153 фахівця професійного середовища “людина-людина”, а саме професійних груп “Менеджери”, “Викладачі” та “Психологи”, чоловіки та жінки віком від 25 до 60 років, які проживають у місті Києві та здійснюють практичну професійну діяльність за вказаним фахом.

Для аналізу отриманих результатів були використані методи статистичної обробки даних за допомогою комп'ютерної програми SPSS 19. Враховуючи неоднозначність трактування та визначення СІ, та з метою найповнішого аналізу даного феномен, ми вважали за доцільне використати кореляційний, факторний та множинний регресійний аналізи.

Оскільки показники чоловіків та жінок всіх професійних груп за показниками когнітивного, емоційного та поведінкового компоненту достовірно не відрізнялись, то особистісні чинники СІ представників соціономічних професій проаналізовані та викладені у нашому дослідженні без диференціації за статтю та фахом. В результаті вивчення рівня розвитку компонентів СІ у фахівців-соціономістів, встановлено, що більшість із них мають середній рівень розвитку когнітивного (76,5 % респондентів) та емоційного компонентів (86,3 %) соціального інтелекту, а саме, інтегрального фактору пізнання поведінки інших людей та загальної емоційної компетентності.

Згідно результатів, викладених у розділі, здатність до пізнання результатів поведінки людей, у більшості працюючих представників соціономічних професій розвинена на рівні вищому за середній (59,4 % досліджуваних); здатність до пізнання невербальної поведінки здебільшого на середньому та вищому за середній рівнях (72,4 % та 22,9 % досліджуваних); здатність до розуміння вербальної експресії також на середньому та вищому за середній (56,8 % та 29,5 % досліджуваних) та здатність до комплексної оцінки ситуацій спілкування (67,3 % та 18,3 % досліджуваних) також на середньому та вищому за середній. Порівнявши результати досліджень інших вчених за цими методиками серед студентів соціономічного профілю, з отриманими нами даними можна зі впевненістю зазначити, що загальна здатність до пізнання поведінки інших людей, вербальної та невербальної експресії, здатність до комплексного аналізу ситуацій спілкування зростає та формується з досвідом професійної діяльності, та є професійно важливою якістю фахівців соціономічних професій. На рис. 1 представлено діаграму розподілу досліджуваних фахівців ($n = 153$) за рівнями розвитку показників когнітивного компоненту СІ (“Тест соціального інтелекту” Дж. Гілфорда і М. О’Саллівана).

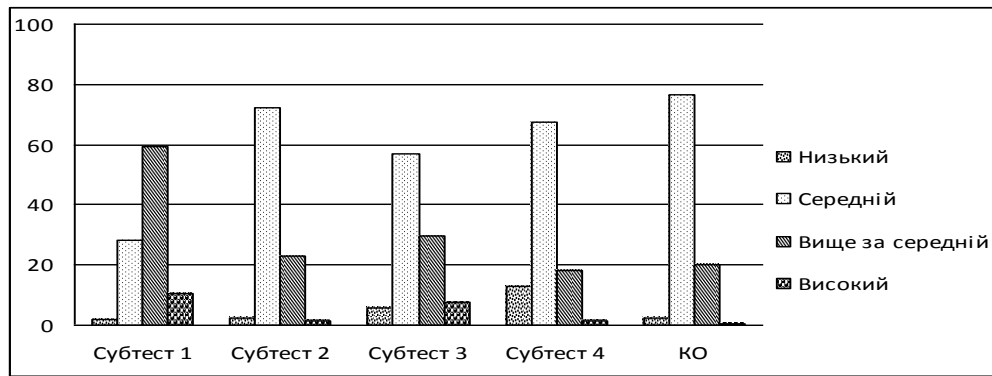

Рис. 1. Розподіл досліджуваних фахівців-соціологів за рівнями розвитку показників когнітивного компоненту СІ: 1 група – низькі значення; 2 група – середні значення; 3 група – вище за середні; 4 група – високі; Субтест 1 – “Здатність до пізнання результатів поведінки”; Субтест 2 – “Здатність до пізнання невербальної поведінки”; Субтест 3 – “Здатність до розуміння вербальної експресії”; Субтест 4 – “Здатність до комплексного аналізу ситуацій спілкування”; КО – композитна оцінка, загальна здатність до пізнання поведінки людей

Досліджуючи різні складові емоційного компоненту СІ, можна зазначити, що більшість досліджуваних виявили середню та вищу за середню здатності: до ідентифікації емоцій (ІЕ) – 70 % та 16,3 %; до використання емоцій для підвищення ефективності мислення та діяльності (ВЕ) – 77,8 % та 15,7 %; до розуміння та аналізу емоцій (РЕ) – 71,2 % та 28,1 %; до свідомого управління емоціями для особистісного розвитку та покращення міжособистісних стосунків (УЕ) – 71,9 % та 22,8 %. Отримані дані є достатньо високими показниками рівня розвитку емоційної компетентності соціологів і також вказують на значущість цих здібностей для ефективної професійної діяльності. На рис. 2 представлено діаграму розподілу досліджуваних фахівців ($n = 153$) за рівнями розвитку показників емоційного компоненту СІ (Тест Дж. Мейера, П. Селовей, Д. Карузо “Емоційний інтелект” (MSCEIT v.2.0)).

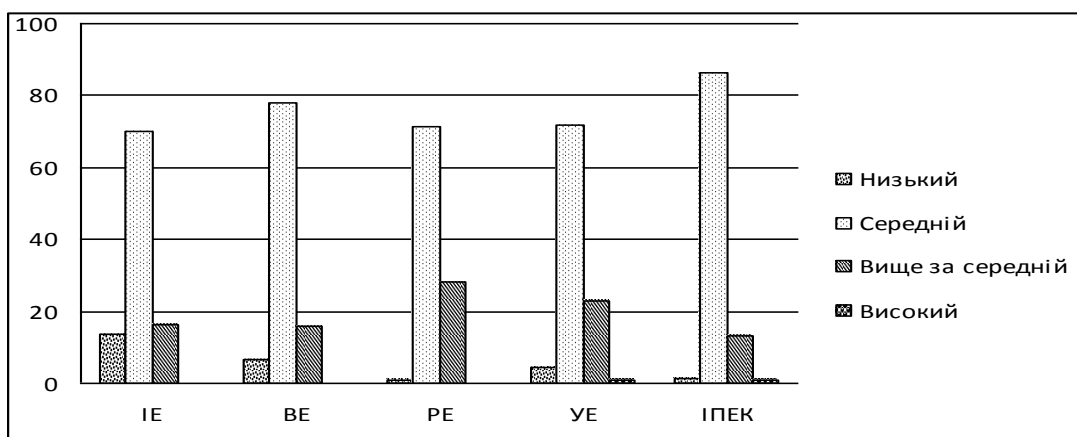

Рис. 2. Розподіл досліджуваних фахівців-соціологів за рівнями розвитку показників емоційного компоненту СІ: 1 група – низькі значення; 2 група – середні значення; 3 група – вище за середні; ІЕ – сприйняття, оцінка та прояв емоцій або ідентифікація емоцій, ВЕ – використання емоцій для підвищення ефективності мислення та діяльності; РЕ – розуміння та аналіз емоцій; УЕ – управління емоціями для особистісного розвитку та покращення міжособистісних стосунків; ІПЕК – інтегральний показник емоційної компетентності

Щодо поведінкового компоненту, зокрема, рівня розвитку організаційних та комунікативних здібностей, то фахівці професійного середовища “людина-людина” виявили середній (ОЗ – 37,3 %; КЗ – 37,5 %) та вищий за середній (ОЗ – 37,2 %; КЗ – 37,9 %) рівні прояву цих здібностей, що є достатньо передбачуваним з огляду на характер їхньої професійної діяльності. На рис. 3 представлено діаграму розподілу досліджуваних фахівців ($n = 153$) за рівнями розвитку показників поведінкового компоненту СІ (“Тест КОЗ-2” В.В. Синявський і Б.О. Федоришин).

Тобто, працюючі фахівці професійного середовища мають достатньо високий рівень розвитку всіх структурних компонентів соціального інтелекту. Найбільш значима позитивна динаміка спостерігається щодо здібності до пізнання поведінки інших та поведінкового компоненту СІ, а саме, практичних організаційних та комунікативних здібностей.

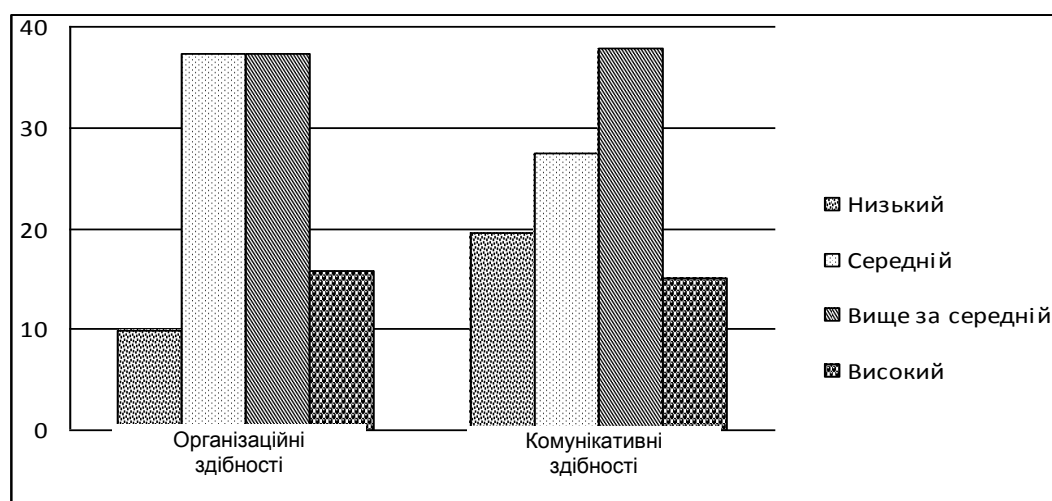

Рис. 3. Розподіл досліджуваних фахівців-соціономістів за рівнями розвитку показників поведінкового компоненту СІ: 1 група – низькі значення; 2 група – середні значення; 3 група – вище за середні; 4 група – високі

Наведені у третьому розділі дані кореляційного аналізу внутрішніх взаємозв'язків між різними показниками СІ засвідчують, що всі показники когнітивної складової СІ позитивно корелюють з інтегральним фактором пізнання поведінки та з більшістю показників емоційного компонента, що вказує на тісний взаємозв'язок цих характеристик. Щодо поведінкового компоненту СІ, то найбільш значущі кореляційні зв'язки спостерігаються між організаційними здібностями та здатністю до ідентифікації емоцій, здатністю до управління емоціями та інтегральним фактором емоційної компетентності. Це вказує на значимість здібностей до емоційного сприйняття та саморегуляції для здійснення управлінської діяльності.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури нами були виділені чотири групи особистісних чинників соціального інтелекту, які можуть зумовлювати його розвиток у фахівців професійного середовища “людина-людина”: *структурно-динамічні характеристики темпераменту, характерологічні властивості, мотиваційні та смислові чинники.*

До першої групи чинників відносяться **структурно-динамічні властивості темпераменту**, які були вивчені нами за допомогою опитувальника структурно-динамічних властивостей темпераменту ОФДВІ (В.М. Русалова). За допомогою кореляційного аналізу було виділено 59 взаємозв'язків, при цьому найбільша кількість із них (34) припадає на поведінковий компонент СІ – організаційні та комунікативні здібності. Результати дослідження за цією методикою свідчать, що структурно-динамічні властивості темпераменту пов'язані з всіма структурними компонентами СІ, хоча їх вплив на різні структурні компоненти СІ не є однозначним. Щодо *когнітивного компоненту СІ*, то найбільш значущого впливу зазнають: здатність до розуміння вербальних проявів та до комплексного вирішення ситуацій спілкування, а найбільш значущими чинниками для їх розвитку є комунікативна швидкість та індекс загальної активності особистості. Щодо *емоційного компоненту СІ*, то найбільшу кількість позитивних взаємозв'язків зі структурно-динамічними властивостями темпераменту виявлено стосовно здатності до управління емоціями. Для розвитку цієї здібності важливі: інтелектуальна ергічність, інтелектуальна та комунікативна швидкість, загальний рівень інтелектуальної, комунікативної та загальної активності. Що стосується *поведінкового компоненту СІ*, то як вже зазначалось вище, майже всі структурно-динамічні властивості темпераменту (ергічність, пластичність, швидкість, загальна активність та адаптивність), окрім вразливості до емоційних впливів, позитивно впливають на розвиток комунікативних та організаційних здібностей у фахівців соціономічних професій.

На основі комплексного аналізу співвіднесення взаємозв'язків показників різних структурних компонентів СІ з **характерологічними особливостями** опитувальника рис особистості “Велика п’ятірка -2” (BFQ-2), можемо зазначити, що всі структурні компоненти СІ фахівців соціономічних професій так, чи інакше зазнають впливу характерологічних особливостей особистості, що обумовлено спільним походженням і здатності до соціального пізнання, і самої особистості, як інструменту адаптації до соціального середовища. Загалом, виявлено 38 значущих кореляційних зв'язків показників соціального інтелекту та різних характерологічних особливостей. Найбільшого впливу зазнає поведінковий компонент СІ, тобто, саме практичні навички до організаційної та комунікативної професійної діяльності соціономістів зумовлені особистісними рисами та характером людини. Щодо когнітивного та емоційного компонентів, то найбільшою мірою, особливості характеру зумовлюють здатність до пізнання результатів поведінки та вербальної експресії, а також здатність ідентифікувати емоції та управляти власними емоціями та емоціями інших людей.

Результати, наведені у розділі III, засвідчують важливість **мотиваційних та смислових чинників** для розвитку різних компонентів соціального інтелекту, але вплив цих чинників не є однозначним. Виявлено, наприклад, більшу значимість смислових чинників порівняно з мотиваційними, однак, в даному дослідженні вивчалися лише загальні розподіл мотивів професійної діяльності на зовнішні та внутрішні. Мотиваційні чинники значущі здебільшого для емоційного та

поведінкового компоненту СІ. Сміслові чинники значущі для всіх компонентів СІ, при чому для когнітивного компоненту важливим є наявність життєвих цілей, які надають життю осмисленість, спрямованість та часову перспективу, в той час, як для емоційного та поведінкового важливим є задоволення результативністю життя, тобто усвідомлення власної життєвої компетентності. Однак, надмірна зосередженість на власних цілях, самовдоволення та самовпевненість можуть перешкоджати розумінню емоцій інших людей.

Результати факторного аналізу стійких взаємозв'язків між показниками соціального інтелекту та особистісними якостями, що наведені у розділі, дозволили виділити такі провідні характеристики фахівців соціономічних професій: “Особистісно-комунікативний потенціал”, “Інтелектуально-комунікативний потенціал”, “Потенціал толерантності”, “Смісловий потенціал”, “Емоційний потенціал”, “Потенціал емоційної чутливості”, “Потенціал старанності”, “Психомоторний потенціал”, “Потенціал емоційної компетентності”, “Потенціал соціального пізнання”. Склад показників виділених факторів та пріоритетність кожної ознаки може варіюватися в залежності від професійної групи. У таблиці 1. представлено виділені характеристики досліджуваних соціономічних груп з показниками власного значення дисперсії.

Таблиця 1

**Узагальнена таблиця провідних характеристик
фахівців соціономічних професій**

Фактори	Загальна група	Менеджери	Психологи	Викладачі
1 Фактор	“Особистісно-комунікативний потенціал” (24 %)	“Інтелектуально-комунікативний потенціал” (30 %)	“Потенціал толерантності” (18,5 %)	“Смісловий потенціал” (30 %)
2 Фактор	“Смісловий потенціал” (9 %)	“Смісловий потенціал” (10 %)	“Потенціал емоційної чутливості” (15 %)	“Особистісно-комунікативний потенціал” (10 %)
3 Фактор	“Емоційний потенціал” (8 %)	“Емоційний потенціал” (9 %)	“Смісловий потенціал” (13 %)	“Психомоторний потенціал” (7 %)
4 Фактор	“Психомоторний потенціал” (6,5 %)	“Психомоторний потенціал” (7,6 %)	“Інтелектуально-комунікативний потенціал” (9 %)	“Потенціал толерантності” (6,7 %)
5 Фактор	“Потенціал толерантності” (6,3 %)	“Потенціал толерантності” (5,7 %)	“Потенціал старанності” (6,5 %)	“Потенціал емоційної чутливості” (5,5 %)
6 Фактор	“Потенціал старанності” (5 %)	“Потенціал старанності” (4,8 %)	“Потенціал емоційної компетентності” (4,7 %)	“Емоційний потенціал” (5,1 %)
7 Фактор	“Інтелектуальний потенціал” (4 %)	“Потенціал емоційної компетентності” (4,5 %)	“Психомоторний потенціал” (4,5 %)	“Потенціал соціального пізнання” (3,8 %)

Таким чином, представлені у розділі результати емпіричного дослідження дозволили якісно та кількісно проаналізувати рівень розвитку різних складових соціального інтелекту працюючих менеджерів, психологів, викладачів: виділити структуру взаємозв'язків когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів СІ; визначити особистісні чинники його розвитку та провідні характеристики фахівців професійного середовища “людина-людина”.

У четвертому розділі – **“Практичні аспекти сприяння розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій”** представлено аналіз сучасних зарубіжних та вітчизняних підходів до розвитку соціального інтелекту та розроблено практичні рекомендації, які можуть застосовуватись, як для побудови програми індивідуального професійного розвитку, так і для підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю. Корекційно-розвивальна програма оптимізації СІ, що представлена у розділі, складається з п'яти послідовних етапів: інформаційний, діагностичний, мотивуючий, практичний, рефлексивний. Узагальнені рекомендації включають розвиток двох головних складових: особистісної компетентності та соціальної компетентності. Крім завдань та кейсів, спрямованих безпосередньо на розвиток всіх компонентів СІ, слід звернути увагу на оптимізацію комунікативної швидкості, усвідомлення змісту та цілей спілкування, розвиток позитивного ставлення до себе та інших людей, точності та уважності при розгляді соціальних контекстів, відповідальності, загальної відкритості у спілкуванні та вміння виступати його ініціатором, стресостійкості, здатності долати труднощі та вирішувати протиріччя, усвідомлення власної професійної компетентності.

До загальних пріоритетних напрямків розвитку спеціалістів соціономічного профілю слід віднести: *комунікативно-особистісний потенціал* (комунікативні здібності; комунікативну активність, пластичність, швидкість; спрямованість на інших, динамізм, здатність до саморегуляції); *смисловий потенціал* (наявність життєвих цілей, задоволеність від процесу життя, результативність життя, впевненість у собі та здатність впливати на власне життя, загальна осмисленість життєвої спрямованості); *емоційний потенціал* (емоційна стабільність, здатність контролювати свої імпульси та емоції, толерантність до розчарувань, загальна стресостійкість). У підготовці корекційно-розвивальних програм фахівців різних соціономічних груп слід враховувати пріоритетні напрямки їх розвитку. Для менеджерів на перший план виходить *інтелектуально-комунікативний потенціал*, який поєднує інтелектуальну та комунікативну гнучкість, вміння переключатися з одного завдання на інше, адаптивність, широту світогляду, енергійність, здатність до емоційної саморегуляції, організаційні та комунікативні здібності. Для психологів важливим є розвиток *потенціалу толерантності*, тобто, риси дружнього та терплячого ставлення до оточуючих, відкритості до нових людей та вражень, а також, профілактика емоційного вигорання. Для викладачів засадничим є *смисловий потенціал*, тобто, наявність життєвих цілей, орієнтація на розвиток та вдосконалення, впевненість у собі та у можливості змін; організаційні та комунікативні здібності, витривалість, наполегливість, енергійність та артистизм.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено результати емпіричного дослідження особистісних чинників розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій; здійснено теоретичний аналіз поняття соціального інтелекту, історії його досліджень, змісту, структурних компонентів, функцій та особливостей його прояву у фахівців професійного середовища “людина-людина”; виділено характерні особливості представників різних професійних груп соціономічного профілю та розроблено практичні рекомендації щодо розвитку цієї здібності в межах оптимізації професійного та особистісної соціальної ефективності.

1. Теоретичний розгляд проблеми соціального інтелекту показав, що попри майже сторічну історію вивчення цієї здібності та її провідне значення для соціальної ефективності людини, це поняття не має однозначного трактування у психологічній науці, що вказує на складність та неоднорідність його структури та проявів. Аналіз розвитку уявлень про соціальний інтелект виявив парадигмальне зміщення від розгляду його як суто когнітивної здібності, відносно незалежної від показників загального інтелекту, до соціально-пізнавальної особистісної характеристики. Забезпечуючи соціальну ефективність людини в широкому розумінні, у професійному плані ця здібність є засадничою для фахівців професійного середовища “людина-людина”, діяльність яких зосереджена на безпосередній взаємодії з іншими людьми. Структура соціального інтелекту нестала, розвивається протягом всього життя та являє собою складну цілісну систему здібностей, яка складається з когнітивного, емоційного, та поведінкового компонентів. Узагальнене визначення цього поняття можна сформулювати таким чином: *соціальний інтелект – це інтегральна соціально-особистісна пізнавальна здібність людини, яка забезпечує успішність соціальної адаптації та ефективність міжособистісної взаємодії й включає здатність до пізнання поведінки і комплексного аналізу ситуацій спілкування; здатність до розуміння й управління власними емоціями та емоціями інших людей; здатність до здійснення організаційно-комунікативної діяльності.*

2. Розвиток соціального інтелекту обумовлений зовнішніми та внутрішніми чинниками. До зовнішніх чинників відносять культурне середовище, виховання, соціоекономічний статус сім'ї, освіту, наявність психотравматичного досвіду. До внутрішніх – індивідуально-типологічні особливості (вік, стать, задатки), нейродинамічні властивості темпераменту (сенситивність, пластичність нервових процесів, екстраверсія); особистісні характеристики (характер, особливості емоційно-вольової сфери, досвід, самооцінку, емпатію, мотивацію, спрямованість, когнітивні здібності). Серед особистісних чинників розвитку соціального інтелекту було виділено чотири групи: структурно-динамічні властивості нервової системи, характерологічні риси, мотиваційні та смислові, до кожної з яких було підібрано діагностичний інструментарій. Рівень розвитку складових соціального інтелекту визначався за допомогою методик, які відповідають кожному з його компонентів: когнітивному, емоційному та поведінковому. Враховуючи

неоднозначність трактування та визначення СІ, та з метою найповніше проаналізувати даний феномен та його зв'язок з особистісними чинниками, ми вважали за доцільне використати кореляційний, факторний та множинний регресійний аналізи.

3. У результаті емпіричного дослідження з'ясовано, що показники СІ працюючих фахівців досліджуваних груп (менеджерів, психологів, викладачів) у чоловіків та жінок суттєво не відрізняються. Найбільший розвиток соціальних здібностей спостерігається у фахівців 23–30 років; позитивну динаміку розвитку здатності до використання емоцій у спілкуванні та комунікативних здібностей виявлено у фахівців 31–40 років. Після 41 року більшість показників СІ дещо знижується, але найбільш значиме зниження цієї здібності спостерігається у фахівців після 51 року.

Виділені групи особистісних чинників істотно впливають на різні показники когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів соціального інтелекту, але їх вплив нерівнозначний. Розвиток загальної здібності до пізнання поведінки людей, загальної емоційної компетентності, організаційні та комунікативні здібності зумовлюють здебільшого різні фактори, з різною мірою значимості. Комунікативна швидкість, тобто плавність мови, швидкість вербалізації та мовної активності визначає розвиток когнітивного та емоційного компоненту СІ, зумовлюючи легкість встановлення контактів, вміння представити себе, загальну відкритість та інтерес до пізнання інших людей, їх поведінкових проявів та емоцій. Визначальними для розвитку поведінкового компоненту СІ є комунікативна ергічність та загальна адаптивність особистості, які обумовлюють високу потребу у спілкуванні, природність у встановленні контактів, швидку адаптацію до нових ситуацій спілкування, здатність опиратися несприятливим впливам. Зовнішня позитивна мотивація зумовлює позитивний вплив на здатність до управління емоціями, розвиток комунікативних здібностей, в той час, як зовнішня негативна мотивація, тобто, уникнення критики та негативних переживань перешкоджають розвитку здібностей до розуміння людей та їх емоцій. Значимим для розвитку всіх компонентів СІ є показники смисложиттєвих орієнтацій, причому для когнітивного компоненту важливим є наявність життєвих цілей, які надають життю осмисленість, спрямованість та часову перспективу, в той час, як для емоційного та поведінкового важливим є задоволення результативністю життя, тобто усвідомлення власної життєвої компетентності.

Факторний аналіз стійких взаємозв'язків між показниками соціального інтелекту та особистісними якостями дозволив виділити такі провідні характеристики фахівців соціономічних професій: “Особистісно-комунікативний потенціал”, “Інтелектуально-комунікативний потенціал”, “Потенціал толерантності”, “Смисловий потенціал”, “Емоційний потенціал”, “Потенціал емоційної чутливості”, “Потенціал старанності”, “Психомоторний потенціал”, “Потенціал емоційної компетентності”, “Потенціал соціального пізнання”. Склад показників виділених факторів та пріоритетність кожної ознаки може варіюватися в залежності від професійної групи.

4. На основі отриманих результатів розроблено практичні рекомендації, які

можуть застосовуватись, як для побудови програми індивідуального професійного розвитку, так і для підготовки майбутніх фахівців соціономічного профілю. Корекційно-розвивальна програма оптимізації соціального інтелекту складається з п'яти послідовних етапів: інформаційний, діагностичний, мотивуючий, практичний, рефлексивний. Крім завдань та кейсів, спрямованих безпосередньо на розвиток всіх компонентів СІ, слід звернути увагу на оптимізацію комунікативної швидкості, усвідомлення змісту та цілей ситуацій спілкування, розвиток позитивного ставлення до себе та інших людей, точності та уважності при розгляді соціальних контекстів, відповідальності, загальної відкритості у спілкуванні та вміння виступати його ініціатором, стресостійкості, здатності долати труднощі та вирішувати протиріччя, усвідомлення власної професійної компетентності. До загальних пріоритетних напрямків розвитку спеціалістів соціономічного профілю слід віднести: *комунікативно-особистісний потенціал* (комунікативні здібності; комунікативна активність, пластичність, швидкість; спрямованість на інших, динамізм, здатність до саморегуляції); *смісловий потенціал* (наявність життєвих цілей, задоволеність від процесу життя, результативність життя, впевненість у собі та здатність впливати на власне життя, загальна осмисленість життєвої спрямованості); *емоційний потенціал* (емоційна стабільність, здатність контролювати свої імпульси та емоції, толерантність до розчарувань, загальна стресостійкість).

Перспективи дослідження вбачаються у подальшому вивченні взаємовпливу та взаємозв'язків різних показників соціального інтелекту та особистісних характеристик, в розробці розвиваючих програм оптимізації пріоритетних практичних навичок у майбутніх фахівців професійного середовища “людина-людина”, що сприятиме підвищенню ефективної професійної діяльності спеціалістів та оптимізації їх становлення в процесі життєбуття та професійної самореалізації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Каплуненко Я. Ю. Взаємозв'язок соціального інтелекту та адаптації особистості / Я. Ю. Каплуненко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2011. – Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія, вип. 11. – С. 61–69.

2. Каплуненко Я. Ю. Розвиток соціального інтелекту як чинник успішної соціалізації особистості / Я. Ю. Каплуненко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 466–475.

3. Каплуненко Я. Ю. Особисті чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічного профілю / Я. Ю. Каплуненко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. :

ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2016. – Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія, вип. 16. – С. 99–118.

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях:

4. Kaplunenko Y. Personality prerequisites for Social Intelligence development among socionomic professionals / Y. Kaplunenko // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. – 2016. – № 1. – P. 230–244.

5. Kaplunenko Y. Personal factors of Social Intelligence among experts of socionomic professions / Y. Kaplunenko // American Journal of Fundamental, Applied and Experimental Research. – 2016. – № 2. – P. 57–64.

Тези доповідей та матеріали наукових конференцій:

6. Каплуненко Я. Ю. Практичні аспекти проблеми соціального інтелекту на сучасному етапі розвитку суспільства / Я. Ю. Каплуненко // Матеріали II Всеукраїнський психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка, (Київ, 19–20 квіт. 2010 р.). – К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агенство”, 2010. – С. 59–62.

7. Каплуненко Я. Ю. Психолінгвістичні аспекти розвитку соціального інтелекту / Я. Ю. Каплуненко // Психолінгвістика у сучасному світі – 2013 : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., (Переяслав-Хмельницький, 16–19 жовт. 2013 р.). – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лушевич О. М., 2013. – С. 105.

8. Каплуненко Я. Ю. Соціальний інтелект як чинник особистісної та професійної самореалізації фахівця / Я. Ю. Каплуненко // III Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю “Особистість у сучасному світі”, (Київ, 20–22 листоп. 2014 р.). – К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2014. – С. 513–516.

9. Каплуненко Я.Ю. Соціальний інтелект як фактор успішної особистісної самореалізації фахівця / Я. Ю. Каплуненко // Матеріали круглого столу “Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології”, (Київ, 30 жовт. 2014 р.). – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2014. – С. 28.

АНОТАЦІЇ

Каплуненко Я. Ю. Особистісні чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2016.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню особистісних чинників розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій – менеджерів, психологів та викладачів. Зроблено теоретичний аналіз історії дослідження соціального інтелекту, сучасних уявлень про його розвиток та складові компоненти. Встановлено парадигмальний зсув щодо розгляду соціального інтелекту як суто когнітивної пізнавальної здібності до соціально-особистісної пізнавальної характеристики та сформульоване узагальнене визначення соціального інтелекту.

Представлено емпіричне дослідження особистісних чинників розвитку соціального інтелекту; вивчено рівень розвитку когнітивного, емоційного та

поведінкового складових соціального інтелекту у працюючих фахівців професійного середовища “людина-людина”; виділено структурно-динамічні, характерологічні, мотиваційні та смислові чинники його розвитку; зроблено якісний та кількісний аналіз взаємозв’язків особистісних чинників із показниками соціального інтелекту; виділено характерні ознаки фахівців різних соціономічних груп; розроблено практичні рекомендації щодо оптимізації соціального інтелекту у майбутніх фахівців соціономічних професій.

Ключові слова: соціальний інтелект; особистісні чинники; когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти соціального інтелекту; фахівці соціономічних професій.

Каплуненко Я.Ю. Личностные факторы развития социального интеллекта у специалистов социономических профессий. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2016.

Диссертационное исследование посвящено изучению личностных факторов развития социального интеллекта у специалистов социономических профессий – менеджеров, психологов и преподавателей. Сделано теоретический анализ истории исследований социального интеллекта, современных взглядов на его развитие и составляющие. Установлено парадигмальное смещение относительно рассмотрения социального интеллекта в качестве исключительно когнитивной познавательной способности до социально-личностной познавательной характеристики и сформулировано обобщенное определение социального интеллекта.

Представлено эмпирическое исследование личностных факторов развития социального интеллекта; изучен уровень развития когнитивного, эмоционального и поведенческого составляющих социального интеллекта у работающих специалистов профессиональной среды “человек-человек”; выделено структурно-динамические, характерологические, мотивационные и смысловые факторы его развития; сделано качественный и количественный анализ взаимосвязей личностных факторов с показателями социального интеллекта; выделены характерные признаки специалистов различных социономических групп; разработаны практические рекомендации по оптимизации социального интеллекта у будущих специалистов социономических профессий.

Ключевые слова: социальный интелект; личностные факторы; когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты социального интеллекта; специалисты социономических профессий.

Kaplunenko Y. Y. Personality factors of Social Intelligence among specialists of socionomic professions. – Manuscript.

Thesis for a degree of psychology, specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk of NAPS of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The dissertation is devoted to the study of personality factors of Social Intelligence among professionals – managers, psychologists and lecturers. There was made theoretical analysis of Social Intelligence researches history, modern views on its development and constituents. There was established the paradigm shift regarding Social Intelligence consideration from purely cognitive ability to social and personal cognitive characteristic and formulated generalized definition of Social Intelligence.

There was presented an empirical study of personal factors of Social Intelligence; studied the level of cognitive, emotional and behavioral components of Social Intelligence among working experts of the professional environment "man-man"; allocated the structural and dynamic, characterological, motivational and meaning factors of its development; done qualitative and quantitative analysis of personal connections with Social Intelligence indicators; determined characteristic features of socionomic specialists from different groups; developed practical recommendations for Social Intelligence optimization for upcoming specialists of socionomic professions.

As a result of empirical research it was found out that SI indicators of working professionals of investigated groups (managers, psychologists, teachers) in men and women do not differ significantly. The highest development of social skills is observed in experts of 23-30 years old; the positive development of the ability of using emotions in social interaction and communicative abilities were found in specialists of 31-40 year old.

The selected groups of personal factors significantly affect on the various indicators of cognitive, emotional and behavioral SI components, but their impact is unequal. Development of general ability to understand the human behavior, general emotional competence, organizational and communicative skills is mostly determined by different factors with varying degrees of significance. Communicative speed, i.e. verbalization fluency and speech activity, determines the development of cognitive and emotional SI components, causing the easiness of making contacts, the ability to introduce ourselves, general openness and interest to knowing others, their behavioral manifestations and emotions. The endurance and general individual adaptiveness make the defining impact on the development of behavioral SI component, causing a high need of social interactions, the naturalness in establishing contacts and fast adaptation to new communication situations, the ability to resist adverse influences. The external positive motivation leads to positive effects on the ability to manage emotions, on the development of communicative abilities, while the external negative motivation, that is, the try to avoid criticism about ourselves and negative emotions hinders the skills development in understanding people and their emotions. The indicators of life meaning orientations are significant for the development of all SI components. For cognitive SI component the presence of life goals is important, which gives life meaning, direction and time perspective, while for both the emotional and behavioral SI components, it is important to meet the productivity of life i.e. the awareness of their own life competence.

Keywords: Social Intelligence; personal factors; cognitive, emotional and behavioral components of Social Intelligence; specialists of socionomic professions.